

İQBAL AĞAYEV

T.e.n., dosent – BDU Asiya və Afrika

ölkələri tarixi kafedrası

E-mail: igbal64@rambler.ru

**TÜRKİYƏ-ALMANIYA SİYASİ
MÜNASİBƏTLƏRİ (1924-1939-CU İLLƏR)**

Açar sözlər: Osmanlı imperiyası, alman diplomatiyası, türk diplomatiyası, ikitərəfli danışıqlar, I Dünya müharibəsi, qarşılıqlı etimadsızlıq, beynəlxalq münasibətlər, əməkdaşlıq.

Ключевые слова: Оттоманская империя, германская дипломатия, турецкая дипломатия, двухсторонние переговоры, Первая Мировая война, взаимное недоверие, международные отношения, сотрудничество.

Key words: Ottoman Empire, german diplomasi, Turkish diplomasi, bilateral negotiations, World War I, Turkish Republic, lack of Trust, international relations, Cooperation.

Lozannada əldə olunmuş diplomatik qələbə sonrakı dövrdə yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin xarici siyasət sahəsində ilk uğurlu addımlarını şərtləndirən amil oldu. Belə şəraitdə Türkiyə Cümhuriyyətinin xarici siyasət xətti M.Kamalın elan etdiyi “Yurdda sülh, cahanda sülh” şüarı əsasında formalaşdırılırdı. Məhz bu səbəbdən Türkiyənin cümhuriyyət elan olunmasından bir il sonra, İsmət paşanın 1923-ci il oktyabrın 30-da təşkil etdiyi hökumətin proqramı bütün ölkələrlə dostluq münasibətləri qurmaq yolu ilə ölkənin bütövlüyünü qorumaq uğrunda mübarizəni başlıca vəzifə elan edirdi. Ona görə də Türkiyə Cümhuriyyəti xarici siyasətdə ilk tədbirlərinə ayrı-ayrı ölkələrlə diplomatik münasibətlər qurmaq və müxtəlif səviyyəli müqavilələr bağlamaqla başladı. Bəhs olunan dövrdə Türkiyə Avstriya, Polşa, İsveç, Yunanıstan, İspaniya, Çexoslovakiya, İran, Əfqanıstan və sair ölkələrlə müxtəlif səviyyələrdə müqavilələr imzalamışdı. Bu ölkələr içərisində Almaniya xüsusi yer tuturdu.

Osmanlı dövləti hələ 1918-ci il 30 oktyabrda imzaladığı Mudros sazişinin 23-cü maddəsi ilə Almaniya ilə bütün əlaqələri kəsməli idi. Almaniya tərəfdən 28 iyun 1919-cu ildə imzalanan Versal sülh müqaviləsinin də 22-ci maddəsinin 4-cü bəndi, 155, 258, 261 və 434-cü maddələrinin məğzində Almaniya ilə Osmanlı dövləti arasında hər hansı bir əlaqənin qurulmasını əngəlləmək dururdu. Digər tərəfdən, Osmanlı dövləti ilə 10 avqust 1920-ci ildə imzalanan Sevr sülh müqaviləsinin 275-ci maddəsi isə, 1 avqust 1914-cü ildən iki dövlət arasında imzalanmış bütün müqavilələrin qüvvədən düşdüyünü təsbit edirdi(1, 28). Düzdür, Sevr müqaviləsi o zaman nə sultan hökuməti, nə də Ankara hökuməti tərəfindən təsdiq edilmədisə də, hadisələrin sonrakı inkişafına təsirsiz ötüşmədi.

Beləliklə, cümhuriyyət elan olunduqdan sonra Türkiyə fəal xarici siyasət xətti yeritməyə başladı. Osmanlı imperiyasının denge (tarazlaşdırma) siyasətini miras kimi qəbul edən yeni Türkiyə Sovet Rusiyası ilə imzalanan Moskva müqaviləsinin beynəlxalq aləmdə verdiyi üstünlüklərə söykənərək çəkinmədən keçmiş müttəfiqləri, ilk növbədə Almaniya ilə ilk əlaqələrini qurmağa başladı. 5 oktyabr 1924-cü ildə Almaniya xarici işlər nazirliyi Hans Freytaqı Türkiyə hökuməti ilə əlaqə yaratmaq və görüşlərə başlamaq məqsədilə Ankaraya göndərdi. Almaniyanın dövlət başçısı Fridrix Ebert 12 oktyabr 1924-cü ildə Freytaqa Almaniya adından Türkiyə ilə dostluq müqaviləsi imzalamaya səlahiyyəti olması ilə əlaqədar vəkalətnamə vermişdi. Türkiyə ilə Almaniya arasında rəsmi görüşlər 1924-cü il fevralın 26-da Ankarada başladı. Türkiyə ilə Almaniya arasında Dostluq müqaviləsi 1924-cü il martın 3-də Ankarada imzalandı. Bu müqavilə 1918-ci ildən bəri iki dövlət arasında kəsilmiş siyasi əlaqələri yenidən bərpa etdi. Xarici işlər naziri Təvfik Rüştü Arasla Alman təmsilçisi Freytaq arasında imzalanan müqavilə, TBMM tərəfindən aprelin 13-də təsdiqləndi. 1924-cü ilin 8 mayından Rudolf Nadolni Almaniyanın Türkiyədəki səfiri vəzifəsini tutdu. Türkiyə hökuməti

Kəmallədin Sami Paşanı Berlinə səfir olaraq göndərmişdi. Almaniyaya Ankarada səfirlik binasının tikintisinə başlayan ilk dövlət olmuşdu.

Lozanna müqaviləsindən sonra Mosul problemi Türkiyənin xarici siyasətində ən önəmli problemlərdən biri olaraq qalırdı. Bundan başqa Mosul problemi Türk-İngilis əlaqələrini gərginləşdirən ən önəmli məsələ idi. Türkiyənin xarici işlər naziri T.R.Aras R.Nadolniyə gizli olaraq Belqrad, Sofiya və Afina ilə razılaşdıqlarını və bu üç ölkə ilə (Yuqoslaviya, Bolqarıstan və Yunanıstan) Balkan paktı qurulacağını, Türk və Slavyan xalqlarının Qərbe qarşı birlik yaradacaqlarını söyləmişdi. Digər tərəfdən T.Rüştü İngiltərənin Mosul və ətrafını əlində tutması sayəsində Türkiyəni hər an təhlükədə saxladığını qeyd etmişdi. T.Rüştü aprelin 22-də K.Sami Paşanın iştirakı ilə Alman xarici işlər naziri Stresemannla görüşündə Türkiyənin xarici siyasəti, Əfqanıstandakı vəziyyət, Millətlər Cəmiyyəti ilə bağlı məsələləri müzakirə etdi. Almaniyaya dövlət başçısı F.Ebertin 1925-ci il 28 fevralda ölmündən sonra bu vəzifəni tutan Hindenburg vəzifəsinə başladığı gün - 12 may 1925-ci ildə Türkiyənin prezidenti M.Kamal Paşaya yazdığı məktubda iki ölkə arasında mövcud əlaqələrin qorunması və bu əlaqələri daha da gücləndirməyə çalışacağını bildirmişdi. Aprelin 24-də T.Rüştü ilə yenidən görüşən Stresemann iki ölkə arasında imzalanan Türk-Alman müqaviləsinin bağlanmasından razılıq duyduğunu bildirmişdi (2, 57). T.Rüştü müzakirəni Balkanlardakı hadisələrə yönəldərək, Yuqoslaviyanın Bolqarıstana hücumu olduqda Türkiyənin Bolqarıstanın yanında yer alacağını bildirmişdi.

1932-ci ildə R.Nadolni Cenevrədə başlayan Tərk-silah konfransında Alman nümayəndə heyətinə başçılıq etmək təklifini qəbul etdiyi üçün həmin tarixdən Türkiyədəki səfirlik vəzifəsini dayandırdı. Almaniyanın Türkiyədəki ikinci səfiri F. H. fon Rozenberq etimadnamə məktubunu 1933-cü il dekabrın 11-də prezident M.Kamala təqdim edəndə artıq Nasional-sosialistlər hakimiyyətə gəlmişdi. İnlərin gəlişindən sonra sonra Türkiyənin Almaniyaya ilə olan əlaqələrində Veymar dövrünün əksinə müəyyən dəyişiklər oldu (3, 57). A.Hitler hələ iqtidara gəlməmişdən qabaq yazdığı "Mein Kampf" əsərində Birinci dünya müharibəsində müttəfiqi olduğu Türkiyənin, üçüncü Reyxin ittifaq siyasəti sahəsində ikinci dərəcəli rol oynadığını qeyd etmişdi. Hitlerə görə, Almaniyanın Türkiyə kimi ölkələrlə ittifaq qurması, Almaniyanın müharibədə qalib gəlmək faizini heçə endirirdi. Bu baxımından Türkiyə, Nasional-sosialist Almaniyası xarici siyasətinin maraq dairəsindən kənar qalırdı. Türkiyənin Berlindəki səfiri K.Sami Paşa 1934-cü il aprelin 15-də Berlində vəfat etdi. Bu vəzifəyə 5 may 1934-cü ildə Mehmet Hamdi Arpaq təyin edildi və mayın 26-da etimadnaməni Hindenburga təqdim etdi.

Almaniyanın xarici işlər naziri Neyrat ilə 3 dekabr 1934-cü ildə Berlində görüşən T.Rüştü Türkiyə ilə SSRİ arasında yaxın əlaqələrin olduğunu və bunula belə Türkiyədə kommunizm təhlükəsi olmadığını qeyd etdi. T.Rüştü Almaniyaya-SSRİ əlaqələrinə toxunaraq, Almaniyada Kommunist Partiyasının qadağan edilməsinin iki ölkə arasında əlaqələrə təsirsiz ötürməyəcəyini bildirmişdi. Fon Rozenberqin 24 may 1935-ci ildə təqaüdə çıxması ilə əlaqədar Almaniyaya geri çağırılması nəticəsində Almaniyanın Ankara səfirliyinə Keller təyin edildi. Türkiyə, Yunanıstan, Yuqoslaviya və Rumıniyadan təşkil olunan Balkan paktı (1933) ilə bağlı Keller və T.Rüştü arasında olan görüşdə sonuncu Almaniyaya tərəfindən Balkan Lokarnosu kimi tanınan Balkan paktının yaradılmasında əsas problemin Bolqarıstanla yaxınlaşmanın əldə edilməməsi olduğunu qeyd etmişdi (4, 128).

Almaniyaya 1933-cü ildə Cenevrə Tərk-Silah konfransından və Millətlər Cəmiyyətindən (MC) çıxdı. Almaniyaya 1935-ci il martın 16-da Versal müqaviləsinin qadağan etdiyi məcburi hərbi xidmət sistemini yenidən bərpa etdi. Məsələni müzakirə etmək məqsədilə aprel ayının ikinci yarsında Cenevrədə MC-nin iclası oldu. MC Almaniyayı qınayan və onu həmin müqavilələrə hörmət etməyə, həm də MC üzvlüyünə geri dönməyə çağıran qərar qəbul etdi. Türkiyə də MC-nin bu məsələ ilə bağlı Almaniyayı qınayan qərarına qoşuldu (5, 94). Türkiyə xarici işlər nazirliyinin nümayəndəsi N.Menemencioğlu Neyrat ilə 1936-cı il mayın 15-də bu və digər məsələləri müzakirə etmək üçün Berlində görüşdülər. N.Menemencioğlu Lozanna müqaviləsini imzalayan dövlətlərə müqavilənin boğazlar ilə bağlı maddələrini dəyişdirmək tələbini Rumıniyadan başqa digər Balkan dövlətlərinin, o cümlədən SSRİ-nin də qəbul etdiyini qeyd etdi. N.Menemencioğlunun Moskvaya səfəri ilə bağlı

Alman-SSRİ əlaqələri gündəmə gəldi. Moskva gələcəkdə Almaniyanın ona hücum edəcəyini istisna etmirdi. Elə bu səbəbdən SSRİ-yə Fransanın dəstəyinin və yardımının qarşısını almaq məqsədilə Almaniya Reyni (1936-cı il fevral) işğal etdi. Montrö müqavilənin imzalanmasından iki gün sonra Almaniyanın səfiri Keller T.R.Aras və Ş.Saraçoğlu ilə bir sıra məsələlərin müzakirəsi üçün daha bir görüş keçirdi. Görüşdə T.R.Aras Türkiyənin Almaniyaya qarşı heç vaxt hansı bir bloka qoşulmayacağını qeyd etdi. Keller isə məruzəsində Türkiyənin Montrö müqaviləsində uğuru üçün birbaşa İngiltərəyə borclu olduğunu və Türk mətbuatında bir qədər əvvələdək davam edən ingilis əleyhinə yazıların tamamilə ortadan qalxdığını, yerini Türk-İngilis dostluğunun vurğulanmasına buraxdığını qeyd etdi. Görüşdə Boğazlar məsələsinin Almaniya üçün sadəcə ticarət baxımından deyil, hərbi baxımdan da önəm daşdığı bildirildi. Keller həmçinin Türkiyə hökumətinin Boğazlar problemi və Montrö müqaviləsində Almaniyayı bərabər hüquqlara sahib tərəf kimi tanıması qarşılığında Türkiyənin bu məsələdə bütün hüquqlarını tanımağa hazır olduğunu bildirmişdi.

Montrö müqaviləsinin imzalanmasından sonra, 1937-ci il fevralın 26-da Almaniya Türkiyəyə verdiyi notada müqavilənin bəzi ölkələrin, xüsusilə SSRİ-nin hər b gəmilərinin Aralıq dənizinə sərbəst çıxma bilməsi ilə bağlı hüquqlarının Alman hökuməti tərəfindən qəbul edilməyəcəyi fikri açıqlanmışdı (6, 172). Türkiyə 9 mart 1937-ci il tarixli cavab notasında, Almaniyanın Lozanna Boğazlar konvensiyasında iştirak etməməsi və Aralıq dənizində sahili olmaması səbəbilə Boğazlar rejiminə müdaxilə etmək haqqı olmadığını bildirmişdi. Almaniya bu sərt cavabın qarşılığında Ankara üzərində əsas təzyiq aləti olan İtaliyadan istifadə etməklə öz lehinə dəyişiklərə ümid bəsləyirdi. Kellerə görə, əgər Türkiyə Həbəşistanı İtaliyanın təsir dairəsində olduğunu qəbul etsə idi, İtaliya Montrö müqaviləsinə qoşula bilərdi. Bu zaman Almaniyanın Türkiyəyə qarşı tək qalma ehtimalı güclənəcəkdi. 1938-ci il mayın 2-də İtaliyanın Montrö müqaviləsinə qoşulması Almaniyanın bu istiqamətdə narahatlığının səbəbsiz olmadığını göstərdi. Ribbentrop Montrö müqaviləsinin yaratdığı Boğazlar probleminin bu mərhələdə iki ölkə arasındakı əlaqələrə mənfi istiqamətdə təsir etdiyini və əlaqələrə zərər vurduğunun bildirmişdi.

Almaniya 1938-ci il martın 12-də Avstriyanı ilhaq etdi (7, 274). Almaniyanın Avstriyanı ilhaqı ("Anschluss") Türkiyənin narazılığına səbəb olmadı. Eyni ilə Türkiyənin əvvəllər haqsız Sevr müqaviləsinə qarşı çıxdığı kimi, Almaniyanın da haqsız Versal müqaviləsindən qurtulmaq istəyi analoji hal kimi qarşılandı. İstər Balkan dövlətləri (Yunanistan, Yuqoslaviya və Rumıniya), istərsə də Sədabat Paktı (Türkiyə, Əfqanıstan, İran və İraq) dövlətləri ilə dinc əlaqələrini davam etdirən Türkiyənin dostu olaraq ilk planda yer alan ölkə Almaniya idi; daha sonra İngiltərə, SSRİ və ABŞ gəlirdi. İtaliya ilə də əlaqələr normal idi. Hətta bir müddət əvvəl Türkiyə üçün İtaliyada dörd hər b gəmisi hazırlanmışdı. Bu isə türk-fransız əlaqələrinə mənfi təsir göstərirdi. Ona görə də bu əlaqələr arzu edilən səviyyədə deyildi.

Ribbentrop məruzələrində I Dünya müharibəsindən sonra sülh müqavilələrindən zərər çəkmiş dövlətlərin revanşist məqsədlərini reallaşdırmaq üçün birləşmələrinin zəruri olduğunu daim qeyd edirdi. Almaniya ordusu 1939-cu il martın 15-də Praqaya daxil olduqda, bütün Çexoslovakiya Alman işğalına məruz qalmış oldu. Praqanın işğalınadək Almaniyanın genişlənmə siyasəti bütün almanları bir dövlətin sərhədləri daxilində birləşdirmək təməlinə əsaslanırdı. Çexoslovakiyanın tamamilə işğalı ilə Almaniya artıq Avropada "Həyat ərazisi" ("Lebensraum") və "Yeni Qayda" ("Neue Ordnung") kimi tamamilə boş məfhumları siyasət gündəminə gətirdi (8, 275). Məhz bundan sonar Rumıniyanın mümkün işğalı təhlükəsi Türkiyəni narahat etməyə başladı. Almaniya ilə münasibətləri gərinləşdirməməyə çalışan Türkiyə əvvəlcədən özünü sığortalamaq qərarına gəldi. Əvvəla, Ş.Saraçoğlu bəyan etdi ki, əgər Rumıniyaya Almaniya tərəfindən hücum olarsa, Balkan Antantası qarşısında götürdüüyü öhdəliyə görə Türkiyə tərəfsiz qalacaqdı. Əgər Rumıniya hər hansı Balkan dövləti tərəfindən təcavüzə məruz qalardısa, Türkiyənin bu halda təcavüzə məruz qalan ölkəyə hərbi yardım göstərməli var idi. Paktın maddələrinin bu cür şərhli Türkiyə-Almaniya qarşıdurmasını heç endirirdi.

1938-ci il noyabr 22-də Keller vəzifə müddətinin sona çatması ilə əlaqədar Ankaradan geri çağırıldı və səfirlik vəzifəsi yenidən boş qaldı. Almaniyayı indiki anda İngiltərə ilə dostluq əlaqələri

olan Türkiyənin, asanlıqla İngilis siyasətinə qoşula bilməsi fikri narahat edirdi. Buna görə də Ribbentrop 1939-cu il aprelin 7-də (İtaliyanın Albaniyanı işğal etdiyi gün) öz təcrübəsi və diplomatik sərəştəsi ilə seçilən Frans fon Papeni Türkiyəyə səfir göndərdi. Papen 6 may tarixli məruzəsində, Türk-İngilis görüşlərinin uğursuzluqla nəticələnməsi üçün görülən tədbirlərin nəticəsiz qaldığını qeyd edirdi. 1939-cu il may 12-də Türk-İngilis bəyannaməsi elan olundu (9, 163). Berlin bu Bəyannaməni İngiltərənin Almaniyanı təcrid etmə siyasətinə Türkiyəni də daxil etməsi kimi qiymətləndirdi. Bu ittifaq müqaviləsi deyildi və fon Papenin məqsədi gələcəkdə imzalana biləcək ittifaq müqaviləsinin qarşısını almaq idi. Buna Papen Türkiyəni narahat edən məsələlərin həllində vasitəçilik etvəklə nail olmaq istəyirdi. Belə ki, o zaman Türkiyənin narazılığının əsasını İtaliyanın Albaniya və Egey dənizi adalarını tutması idi. Papen Egey dənizində yerləşən Türk sahillərinə yaxın və İtaliya üçün hərbi baxımdan tamamilə önəmsiz adalar haqqında müqavilə bağlanmasını təklif edirdi. Almaniyaya İtaliyanı hərbi baxımdan əhəmiyyətsiz bir, iki adanı Türkiyəyə verməsinin müsbət nəticələri olacağına inandırmağa çalışırdı. Əvəzində Türkiyə də Frakiyadakı hərbi qüvvələrinin sayını sülh dövründəki səviyyəyə endirməli idi. Fon Papen Almaniyanın Türkiyə ilə siyasətinin uğursuzluqla nəticələnməyə halda meydana çıxacaq neqativ dəyişikləri də qeyd edirdi. İlk növbədə Almaniyanın iyirmi illik fəaliyyəti tamamilə nəticəsiz qalacaqdı. Fon Papen Türkiyənin önəmli təkcə Aralıq dənizi və Balkan yarmadası baxımından deyil, Almaniyanın Yaxın Şərq ilə olan əlaqələri baxımından da qeyd edirdi. Fon Papen ilə Türkiyə xarici işlər naziri Ş.Saracoğlu 1939-cu il iyun 5-də görüşdülər. Fon Papen Türkiyənin yeritdiyi siyasətin istər Türkiyənin varlığı, istərsə də Almaniyaya ilə qarşılıqlı əlaqələr baxımından yaratdığı böyük təhlükələri vurğuladı. O, həmçinin İtaliyanın Türkiyəyə heç bir formada düşmən fikirlərinin olmadığını və bunun İtaliyanın xarici işlər naziri Çiano tərəfindən Türkiyənin İtaliyadakı səfiri H.R.Baydura xatırlandığını bildirdi. Papen Türkiyənin başlanacaq müharibədə İngiltərə və SSRİ-nin məqsədləri üçün savaşımaq məcburiyyətində qalacağını iddia edirdi. Türkiyə Xarici işlər nazirliyinin məsul əməkdaşı Menemencioğlu, İngiltərə və Polşa ilə Almaniyaya arasında müharibə olacağı və bu müharibənin Aralıq dənizinə keçmədiyi və Türkiyənin Balkan müttəfiqlərinə hücum olmadığı müddətdə ölkəsinin tərəfsiz qalmaqda davam edəcəyini bildirdi. 1939-cu il iyunun 8-də Ribbentrop ilə H.Arpaq arasında keçirilən görüşdə Ribbentrop Berlin-Roma ittifaq müqaviləsindən sonra Türk-Alman əlaqələrinin inkişaf edəcəyinə ümidini gizlətmədi. Ribbentrop A.Hitlerin Türkiyə ilə Almaniyaya arasında dostluq əlaqələrinin inkişafına xüsusi diqqət verdiyini qeyd etdi. Buna misal olaraq Türkiyəyə yollanılan Alman mütəxəssisləri göstərilirdi (10, 187).

1939-cu il 23 iyun tarixli Türk-Fransız bəyannaməsində Balkanlar ilə bağlı maddə Türk-İngilis Bəyannaməsinin 6-cı maddəsi ilə eyni formada özünə yer aldı. Bəyannamədə hər iki tərəfin Aralıq dənizi bölgəsində bir-birinə yardım etməsi nəzərdə tutulurdu. Bu Türkiyə-Almaniyaya münasibətlərinə təsirsiz keçmədi. Menemencioğlu Aralıq dənizində ola biləcək qarşıdurmaya Türkiyənin qatılacağını bildirmişdi. Balkanlarda qarşıdurma olduğu halda, Türkiyənin Balkan Paktı öhdəliklərini yerinə yetirməsi müzakirə olunarkən bildirildi ki, Yuqoslaviya, ya da Rumıniyaya hücum olacağı təqdirdə Bolqarıstan buna qarışmazdısa, Türkiyə də buna qarışmayacaqdı. Əgər Rumıniyaya Qara dəniz sahilindən hücum olarsa, bu halda Türkiyə lazımi tədbirlər görəcəkdə. Menemencioğlu görüşlərin gedişində qeyd edirdi ki, Türkiyənin baş verə biləcək müharibəyə qatılması yalnız müdafiəyə məqsədinə əsaslanacaqdı.

1939-cu il avqustun 23-də Almaniyaya ilə SSRİ arasında on il müddətində bir-birinə hücum etməmək barədə Molotov-Ribbentrop paktı bağlandı. Bu Avropada beynəlxalq münasibətlərə çox ciddi təsir göstərdi. Ona əlavə olaraq Avropanı nüfuz dairələrinə bölmək barədə gizli protokol da imzalandı. Həmin sənədlərin imzalanmasının birbaşa nəticəsi Hitlerin Polşaya qarşı təcavüzə başlamaq barədə qəti qərar qəbul etməsindən ibarət oldu. Alman-Sovet hücum etməmək paktının imzalanması, Berlinə görə Türkiyənin Qərbi ittifaqından ayrılması üçün yeni bir təzyiq imkanı yaratdı. Stalin, Molotov və Ribbentrop arasındakı keçirilən Moskva görüşündə Türkiyə məsələsinə də toxunulmuşdu. Ribbentropun İngiltərənin Türkiyədə Almaniya qarşı təbliğat kampaniyasına 5 mln. ingilis sterlini xərclədiyi fikrinin qarşılığında Stalin Türk siyasətçilərinin bundan da yüksək məbləğə satın alındığı fikrini bildirmişdi.

1939-cu il avqustun 26-da İ.Inönü ilə fon Papenin görüşündə sonuncu qeyd etdi ki, son paktın bağlanması artıq faşist dövlətlərinin İngiltərə tərəfindən dağıdılmasını qeyri-mümkün etmiş və Avropadakı güc tarazlığını faşistlərin lehinə dəyişmişdi. İ.Inönü fon Papenə Türkiyənin Balkan yarmadası, Aralıq dənizi sahili dövlətlərinə hücum olmadığı müddətdə tərəfsiz qala biləcəyi ümidində olduğunu bildirmişdi. Lakin İ.Inönü qaçılmaz müharibənin Aralıq dənizindən kənar qalacağını mümkün saymırdı. İ.Inönüyə görə İtaliya Almaniyanın müttəfiqi olaraq deyil, ancaq öz məqsədləri üçün müharibəyə başlayacaqdı. Nəticədə Türkiyənin Aralıq dənizində təhlükəsizliyi sual altına düşəcək və İ.Inönü belə bir vəziyyətdə Türkiyənin öhdəliklərindən geri çəkilməyəcəyini qeyd etmişdi.

1939-cu il avqustun 1-də Hüsrev Gerede Türkiyənin Almaniyaya yeni səfiri təyin edildi (11, 16). Almaniya hökuməti, Fransanın Hatayı Türkiyəyə vermək istəmədiyini bildiyindən, Türk-Fransız danışıqlarının nəticəsiz qalacağına ümid bəsləyərək əvvəlcə Hatayın Türkiyəyə verilməsini dəstəkləmişdi. Lakin Hatayın Türkiyəyə birləşməsindən sonra Berlinin siyasəti dəyişdi. Bu dəfə Berlin, Ərəb dövlətlərinə qarşı, Türkiyənin genişlənmə siyasətini qınamış, bu siyasətin Qərbi ölkələri olan İngiltərə və Fransa tərəfindən dəstəkləndiyini vurğulayaraq, Ərəb ölkələrində ərəb milliyətçiliyini dəstəkləmək istiqamətində Almaniyaya üçün təbliğat çalışmalarını yerinə yetirməklə öz təsirini artırmaq uğrunda mübarizəyə başlamışdı. Fon Papen 12 iyun 1939-cu ildə İraqın Türkiyədəki səfiri Memduh Zekidən, İraq hökumətinin Hatayın Suriyadan alınmasına və Türkiyəyə verilməsinə qarşı olduğunu öyrənmişdi. Papen hətta İngilis mənbələrində də bu fikrin təsdiqini tapmışdı.

Avropada müharibə ocağının yaradılmasında əsas təqsirkarlar Almaniyaya və İtaliyaya idi. Almaniya nasistlərin hakimiyyətə gəlməsi Avropada müharibə ocağının yaranması üçün başlanğıc oldu. 1934-cü ildə alman kəşfiyyatı Avstriya kansleri Dolfusun və Yuqoslaviya kralı Aleksandrın qəsdini təşkil etdi. Həmin hadisələr Avropada gərginliyi artırdı. Müharibədə neytral mövqe tutmuş Türkiyə rəhbərliyi ölkənin maddi və mənəvi sərvətlərinin kütləvi sürətdə dağılması təhlükəsini uzaqgörən daxili və xarici siyasət sayəsində aradan qaldırdı. M.K.Atatürkün vəfatından sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin yeni prezidenti olmuş İsmət İnönü hələ 1939-cu ilin martında keçiriləcək parlament seçkilərində baş nazir C.Bayarı vəzifəsindən istefa verməyə məcbur etdi və həmin vəzifəyə dövlət kapitalizmi tədbirlərinin gücləndirilməsi tərəfdarı olan Refik Saydamı təyin etdi. Beynəlxalq vəziyyətin tədricən gərginləşməsi, daha sonra isə yeni dünya müharibəsinin başlanması, Türkiyə sərhədləri yaxınlığında hərbi əməliyyatların genişlənməsi ölkə iqtisadiyyatının güclü şəkildə hərbiləşdirilməsini, ictimai həyatın bütün sahələrini müharibə şəraitinə uyğunlaşdırılmasını zəruri etdi. Türkiyə rəhbərliyi İkinci dünya müharibəsində bəyan etdiyi neytrallıq siyasətinə sadıq qalsa da, potensial təhlükədən siqortalanmaq xəttini davam etdirirdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Новейшая история Турции.-М.,1968.
2. Koçak C. Türk-Alman İlişkileri (1923-1939). İki Dünya Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler.-Ankara, 1991.
3. Koçak C. Türk-Alman İlişkileri(1923-1939). İki Dünya Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler.-Ankara, 1991.
4. Миллер А.Ф.Очерки новейшей истории Турции. –М.-Л,1983.
5. Jacobsen H.A. National-Sozialistische Aussenpolitik 1933-1938.-Frankfurt am Main, 1968.
6. Hartmann H. Die Auswaertige Politik der Türkei. 1923-1940.- Zürich, 1985.
7. Broszat M. Der Staat Hitlers.- München , 1995.
8. Bernd-Jürgen Wendt: Grossdeutschland Aussenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes.- Berlin, 1998.
9. Jaeschke G. Die Türkei in den Jahren 1935-1941.- Berlin 1990.
10. Glasneck J. Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges.- Halle(Saale), 1966.
11. Kreckler L. Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg.-Frankfurt am Main, 1964.

ИГБАЛ АГАЕВ*Доцент кафедры Истории стран**Азии и Африки БГУ**E-mail: igbal64@rambler.ru***ТУРЕЦКО-ГЕРМАНСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ
ОТНОШЕНИЯ (1924-1939 гг.)**

После восстановления своей независимости в 1923 году Турецкая Республика начала проводить самостоятельную внешнюю политику, устанавливать двухсторонние и многосторонние отношения с другими государствами. Одним из особых мест во взаимоотношениях Турецкой Республики занимал Германия. Двухсторонние переговоры начались по инициативе немецкого правительства и велись в течение трех месяцев. Взаимоотношения Турции с Германией отличились своеобразием.

I.G.AGAEV*Candidate of historical science,**Assistant professor at The History of
Asian and African countries department**Baku State University**E-mail: igbal64@rambler.ru***TURKEY-GERMANY POLITICAL RELATIONS (1924-1939)**

After restoration of the independence in 1923 the Turkey Republic has started to spend independent foreign policy. To establish the bilateral and multilateral connection with other world states. With one of special places in mutual relations of the Turkey Republic occupied German. The German government started bilateral negotiations and it has gone on three months. Mutual relations of Turkey with Germany differs an originality.

*Rəyçilər: t.e.n. A.Məmmədli, t.e.d. S.T.Hacıyev**Bakı Dövlət Universitetinin Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının 6 may 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 4).*